H. Poeze

Korte Signaleringsen

In: Bijdragen tot de Taal-, Land- en Volkenkunde 146 (1990), no: 4, Leiden, 530-544

This PDF-file was downloaded from <http://www.kitlv-journals.nl>

KORTE SIGNALERINGEN

HARRY A. POEZE

- T.D. de Bruin, *Orgaan der Nederlandsch-Indische Officiersvereniging (1915-1942/1949-1951); A selective and annotated bibliography*. The Hague: Army Historical Section of the Royal Netherlands Army / Leyde: Centre for the History of European Expansion, 1990, xxix+242 pp. ISBN 90.70677.26.1. Prijs f 20,95. (Te bestellen bij Centrale Drukkerij en Publikatievoorziening, Kapt. Grantstraat 1, 7821 AP Emmen.)
- K. Prent (ed.), *Missie verhalen; Interviews met missionarissen; Deel I Indonesië*. Nijmegen: Katholiek Documentatie Centrum, 1989, 206 pp. Prijs f 25,—. (Te bestellen bij de uitgever, Erasmuslaan 36, 6525 GG Nijmegen.)
- J.M. Verhoog, *Herinneringsliteratuur betreffende het Nederlandse militaire optreden te land in Indonesië 1945-1950*. 's-Gravenhage: Sectie Militaire Geschiedenis Landmachtstaf, 1989, xiii+99 pp. ISBN 90.70677.22.9. Prijs f 37,50. (Te bestellen bij Centrale Drukkerij en Publikatievoorziening, Kapt. Grantstraat 1, 7821 AP Emmen.)
- Ernst Heins, *Music in Java: Current bibliography 1973-1989*. Second, enlarged edition. Amsterdam: Institute of Musicology, Ethnomusicology Center 'Jaap Kunst', University of Amsterdam, 1990, 33 pp. Prijs f 8,95. (Te bestellen bij de uitgever, Spuistraat 134, 1012 VB Amsterdam.)
- Frank Lequin en Albert Meijer, *Samuel van de Putte, een mandarijn uit Vlissingen; De onbedoelde publicatie van een restant*. Middelburg: Stichting VOC Publicaties, 1989, 104 pp. ISBN 90.70174.33.2. Prijs f 52,50.
- E.M.C. van Enk, *Pionieren in de cultures; Harvey Thomson (1790-1837) op Java temidden van andere buitenlandse ondernemers*. Zutphen: Van Enk, x+70 pp. ISBN 90.800592.1.8. Prijs f 32,90. (Te bestellen bij de auteur, P. Potterstraat 27, 7204 CP Zutphen, girorekening 645936.)
- Ewald Vanvugt, *Bloed aan de klomp; De eerste vaderlandse schandaalkroniek: Nederlandse schurken in het buitenland*. Hilversum: Centerboek, 1989, 251 pp. ISBN 90.5087.1046. Prijs f 29,90.
- Nederlandse geneeskunde in de Indische archipel 1816-1942*; Verslag van een symposium gehouden ter gelegenheid van het afscheid van Prof. Dr. D. de Moulin als hoogleraar in de Geschiedenis der Geneeskunde aan de Katholieke Universiteit te Nijmegen 30 september 1989. Amsterdam-Atlanta: Rodopi, 1989, vi+170 pp. ISBN 90.5183.1293. Prijs f 45,—. (Ook in het Engels: *Dutch medicine in the Malay Archipelago 1816-1942*, vi+171 pp. ISBN 90.5183.142.0. Prijs f 55,—.)
- Gedenkschrift Koninklijk Nederlandsch-Indisch Leger (1830-1950)*. Dordrecht: Stichting Herdenking KNIL onder auspiciën van de Stichting Vriendenkring Oud-KNIL Artilleristen 'Stabelan', 1990, 97 pp. ISBN 90.9003.451.x. Prijs f 17,—. (Te bestellen bij Stabelan, Halleyweg 16, 3318 CM Dordrecht.)

- P.C. Boer, *De luchtstrijd om Indië; Operaties van de Militaire Luchtvaart KNIL in de periode december 1941 tot maart 1942*. Houten: Van Holkema en Warendorf, 1990, ix+348 pp. ISBN 90.269.4160.9. Prijs f 49,90.
- Michiel Hegener, *Guerrilla in Mori; Het verzet tegen de Japanners op Midden-Celebes in de Tweede Wereldoorlog*. Amsterdam: Contact, 1990, 272 pp. ISBN 90.254.6868.3. Prijs f 36,90.
- Win Rinzema, *Dit was uw Tjideng; Aspecten van de vertraagde afwikkeling van Japanse interneringskampen in Batavia met het Tjidengkamp als casus*. Utrecht: Stichting ICODO, 1989, vi+181 pp. Prijs f 19,50. (Te bestellen bij de uitgever, Willem Barentzstraat 31-C, 3572 PB Utrecht.)
- Dick van Engelenburg, *Jongenskamp Baros 6, Tjimahi 1944-1945*. Amsterdam: Stichting Jongenskamp Tjimahi, 1990, 151 pp. Prijs f 35,—. (Te bestellen bij de uitgever, Otto Hahnweg 17, 3731 CC De Bilt.)
- D.H. Schram en C. Geljon (eds), *Overal sporen; De verwerking van de Tweede Wereldoorlog in literatuur en kunst*. Amsterdam: VU Uitgeverij, 1990, 367 pp. ISBN 90.6256.874.2. Prijs f 49,50.
- Mary C. van Delden, *Bersiap in Bandoeng; Een onderzoek naar geweld in de periode van 17 augustus 1945 tot 24 maart 1946*. Kockengen: Van Delden, 1989, vii+218 pp. ISBN 90.9002.848.x. (Inmiddels uitverkocht.)
- M.G.H.A. de Graaff en A.M. Tempelaars, *Inventaris van het archief van de Algemene Secretarie van de Nederlands-Indische regering en de daarbij gedeponeerde archieven, 1942-1950*. Den Haag: Algemeen Rijksarchief, Tweede Afdeling, 1990, 1007 pp. (in vier delen). ISBN 90.71238.48.2. Prijs f 100,—. (Te bestellen bij Comptabele ARA, Prins Willem-Alexanderhof 20, 2595 BE 's-Gravenhage.)
- G. Teitler en J. Hoffenaar (eds), *De Politionele Acties; Afwikkeling en verwerking*. Amsterdam: De Bataafsche Leeuw, 1990, 128 pp. ISBN 90.6707.235.4. Prijs f 39,90.
- R.E. van Holst Pellekaan, I.C. de Regt en J.F. Bastiaans, *Patrouilleren voor de Papoea's; De Koninklijke Marine in Nederlands Nieuw-Guinea*. Amsterdam: De Bataafsche Leeuw. Deel I 1945-1960, 1989, 207 pp. ISBN 90.6707.197.8. Prijs f 58,50. Deel II 1960-1962, 1990, 173 pp. ISBN 90.5606.2435. Prijs f 58,50. [Bijdragen tot de Nederlandse Marinegeschiedenis deel 5a en 5b.]
- W. Willems (ed.), *Indische Nederlanders in de ogen van de wetenschap*. Leiden: Centrum voor Onderzoek van Maatschappelijke Tegenstellingen, Faculteit der Sociale Wetenschappen, Rijksuniversiteit, 1990, iii+125 pp. ISBN 90.71042.36.7. Prijs f 15,—. (Te bestellen bij de uitgever, Wassenaarseweg 52, 2333 AK Leiden.)
- Dik van der Meulen, *E. du Perron; Een korte biografie*. 's-Gravenhage: SDU Uitgeverij, 1990, 130 pp. ISBN 90.12.06511.9. Prijs f 19,50.
- Huib Akihary, *Architectuur & stedenbouw in Indonesië 1870/1970*. Zutphen: De Walburg Pers, 1990, 148 pp. ISBN 90.6011.697.6. Prijs f 35,—.
- Anita van Velzen, *Onzichtbaar maar aanwezig; Vrouwen als zelfstandige ondernemsters in de huisindustrie van Ciroyom, Bandung, West-Java*. Leiden: Onderzoek en Dokumentatie Centrum Vrouwen en Autonomie, Rijksuniversiteit Leiden, 1988, 123 pp. ISBN 90.72631.22.6. Prijs f 20,—. (Te bestellen bij de uitgever, Postbus 9555, 2300 RB Leiden.)

De logische opvolger van de bibliografie van het Indisch Militair Tijdschrift (IMT), samengesteld door J.A. de Moor (1983), is T.D. de Bruins bibliografie van het *Orgaan der Nederlandsch-Indische Officiersvereniging* (Orgaan NIOV), dat van 1915 tot 1951 verscheen. Hopelijk draagt ook deze uitgave er toe bij een zelden geraadpleegde bron voor een groter publiek te ontsluiten. Het NIOV-orgaan heeft de naam een periodiek te zijn waarin officieren voor hun belangen opkwamen, waarnaast het IMT als meer diepgravend en wetenschappelijk periodiek wordt gedacht. Uit de 1281 vaak uitgebreid geannoteerde artikelen, die in ruime zin op Indische zaken betrekking hadden – 60 tot 65% van alle artikelen in het orgaan – blijkt dat het blad over vele andere zaken dan opleiding, beloning, promotie en pensioen van de officier schreef. De geschiedenis van het leger, het defensiebeleid, de toenemende oorlogsdreiging, uitgebreide persoverzichten en periodieke overzichten van de ontwikkelingen in de Pacific (vooral van W.J. Lucardie) zijn enkele onderwerpen die het opslaan van het Orgaan NIOV de moeite waard maken. De Bruin beschrijft in zijn inleiding beknopt de geschiedenis van het NIOV en enkele spraakmakende thema's. De artikelen zijn volgens het schijnbaar logische UDC geordend, maar met enige aanpassing en tevens een hoofdstuksgewijze ordening zou meer doorzichtigheid zijn ontstaan. Verwijzingen zijn niet altijd gemakkelijk terug te vinden. Een andere vraag kan worden gesteld naar de zin van een Engelstalige uitgave van deze bibliografie van een geheel Nederlandstalige periodiek. Iedere gebruiker zal Nederlands moeten kennen, en wordt nu gedwongen een aantal specifieke termen terug te vertalen. Ik kan mij niet voorstellen dat een betekenend aantal lezers, dat de Nederlandse taal niet machtig is, de bibliografie zal opslaan, en als het al gebeurt zal dat ophouden na de inleiding. Aldus wordt het de gebruikers moeilijker dan nodig gemaakt, en een Engelstalig publiek niet bereikt. Bovendien is er op het Engels ook nog wel het een en ander aan te merken . . .

In 1975 werd de aanzet gegeven tot een grootscheeps interviewproject onder missionarissen. Initiatiefnemers waren de omroeporganisatie KRO, Pauselijke Missie Werken (PMW) en het Katholiek Documentatie Centrum (KDC). In 1976 werd de KomMissieMemoires (KMM) gevormd, dat de criteria, prioriteiten en thema's vaststelde die het project moesten leiden. Op basis hiervan werden van 1977 tot 1985 862 interviews afgenomen, die bijna 4000 uur gesproken tekst opleverden. De herinneringen van omstreeks tien procent van de nog levende missionarissen (priesters, zusters en broeders) waren hiermee vastgelegd. Het belang van dit orale materiaal is vanzelfsprekend, en niet alleen voor de godsdienstwetenschap. Antropologen, sociologen en historici vinden hier aanvullend of nieuw materiaal. Een aanstaande dissertatie van A. de Jong bevat een toetsing van deze bron op het wetenschappelijk belang, met name in relatie tot schriftelijke bronnen. De ontsluiting van deze overweldigende hoeveelheid informatie is natuurlijk een groot probleem. Transcriptie is een te omvangrijk karwei. De gekozen oplossing voldoet echter goed. Van de interviews die op Indonesië betrekking hebben is door K. Prent in *Missie*

verhalen I een evaluerende samenvatting (abstract) gemaakt op basis waarvan de onderzoeker zeker een selectie kan maken. Het boek bevat 235 abstracts van interviews, geordend per orde en congregatie, waarvan meer dan vijftig zijn vertegenwoordigd. De vraaggesprekken bestrijken de periode vanaf 1920; 135 geïnterviewden waren al voor de Tweede Wereldoorlog in Indië actief. Uit de abstracts komen de diverse thema's duidelijk aan de orde, met als hoofdthema's: indonesianisatie, hulpverlening/ontwikkelingswerk en onderwijs. Maar ook is unieke informatie verzameld over de Japanse bezetting en de interneringskampen, de revolutie en de omwenteling van 1965. Het ook opgenomen register is te summier om als enige verwijzing te dienen; lezing van de abstracts is mede noodzakelijk. De KMM verdient de hoogste lof voor het verrichte werk; het KDC voor de ontsluiting en beschikbaarstelling van het materiaal.

In de serie 'Bijdragen van de Sectie Militaire Geschiedenis Landmachtstaf' verscheen een zeer nuttige bibliografie, samengesteld door J.M. Verhoog, *Herinneringsliteratuur betreffende het Nederlandse militaire optreden te land in Indonesië 1945-1950*. Deze categorie omvat voor een groot deel, in eigen beheer, niet officieel en in beperkte oplage verschenen publikaties. Zelfs voor de vijf gespecialiseerde bibliotheken die Verhoog voor zijn materiaal doorzocht geldt dat ze vele titels hebben 'gemist'. Tot nu toe was slechts in H. Salleveldt, *Het woordenboek van Jan Soldaat in Indonesië* (1980), een nominatieve lijst van publikaties te vinden. Verhoog breidt deze lijst sterk uit en voegt annotaties toe. Daarnaast ordent hij zijn materiaal, in eerste instantie naar legerenheid, nadat hij in de inleiding een helder, instructief overzicht heeft verschaft van de diverse eenheden, hun achtergrond en specialisatie, die in Indonesië zijn ingezet. Hij verzamelde ongeveer 120 apart verschenen publikaties over legeronderdelen, 40 met persoonlijke herinneringen en bijna 40 fictiewerken. In dezelfde orde van grootte ligt het aantal artikelen dat werd gevonden in 12 periodieken: militaire bladen van algemene en wetenschappelijke aard, bladen voor de strijdkrachten in Indië en bladen voor oud-strijders. Tot slot rangschikt Verhoog ruim 80 periodieken die voor de strijdkrachten werden uitgegeven, waarvan meestal nauwelijks afleveringen zijn overgeleverd. Voor iedereen die zich met de dekolonisatie bezighoudt is dit een onmisbare gids van zeer heterogene, maar vaak waardevolle bronnen. Wat mankeert aan deze gids? Hij is nog aan te vullen (ik vond, na enig speurwerk, nog een tiental titels), de gegevens over het KITLV-bezit zijn onvolledig, de drukgeschiedenis van een aantal boeken verdient complettering en een supplement voor de uitgaven sinds 1-1-1988, toen de lijst werd afgesloten, is nodig.

In de derde druk van J. Kunst, *Music in Java* (1973), verzorgde Ernst Heins een bibliografie over muziek op Java, die ruim zevenhonderd titels telde. In een uitgave van het Amsterdamse Instituut voor Muziekwetenschap vult Ernst Heins zijn bibliografie aan voor de periode 1973-1989. De eerste editie hiervan was vrijwel meteen uitverkocht en is spoedig gevolgd door een verbeterde versie. Heins somt 380 publikaties op (qua taal verdeeld als volgt: Engels 61%, Indonesisch 30%, Nederlands 4%, Duits

3%, Frans en Japans elk 1%). Daarnaast vermeldt een discografie 20 en een filmografie 12 titels. Een register ordent eerst op geografische basis, daarna thematisch. In een korte inleiding signaleert Heins enkele tendensen in de muziekbeoefening op Java en in de (wetenschappelijke) bestudering ervan. Het behoeft nauwelijks betoog dat hier sprake is van een langverbeid en nuttig naslagwerk.

De levensloop van Samuel van de Putte (1690-1745) was in menig opzicht uniek. Deze Vllisinger uit een vermogend geslacht liet in 1718 een verzekerde loopbaan in zijn geboortestad voor wat het was en volgde zijn reislust. Ruim twintig jaar trok hij als particulier door Azië, de enige die als zodanig – als reijziger of passagier – werd erkend door de VOC. Hij reisde uit Bengalen door Tibet naar Peking en weer terug. In 1743 ging hij naar Batavia, bezocht Malakka en overleed plotseling in 1745. Zijn notities en journaal, die hij had willen bewerken tot een reisverhaal, werden vernietigd, zoals hij testamentair had beschikt. Slechts enkele fragmenten bleven bewaard. Door het lot en eigen beschikking werd vergetelheid de bestemming voor Van de Putte, die recht had op een plaats onder de grote wereldreizigers van de zeventiende eeuw. Frank Lequin publiceerde in 1986 een eerste artikel over Van de Putte, dat hij nog uitbreidde tot dit boek, waarin ook de nagelaten kaarten en aantekeningen in facsimilé, verzameld en toegelicht door Albert Meyer, zijn opgenomen. Lequin heeft uit vele eigentijdse bronnen de schaarse gegevens over leven en reizen van Van de Putte bijeengebracht: lofwaardig en nijver speurwerk, passend geïllustreerd. Zijn verhaal maakt overduidelijk welk een verlies geschiedenis en wetenschap leden toen eind september 1745 Van de Puttes papieren werden vernietigd.

Pionieren in de cultures beschrijft het begin van de Indische ondernemingslandbouw, gericht op export naar de wereldmarkt, aan de hand van de lotgevallen van de Schot Harvey Thomson (1790-1837). Thomson kwam in 1811 als militair naar Java, maar toonde al spoedig interesse in het opzetten van een indigofabriek. Na het Britse Interregnum bleef Thomson en kreeg vergunning om in de Vorstenlanden indigo te produceren. De wisselvallige en onzekere overheidsopstelling ten opzichte van particuliere landhuurders sloeg in 1824 om in tegenwerking en Thomson moest zijn bedrijf liquideren. Na een Europese periode keerde hij in 1828 terug en werd in Pekalongan indigo-contractant onder het Cultuurstelsel. Maar ook hier veranderde de koers en in 1836 werd zijn contract afgekocht. Op basis van archieven in Nederland en Indonesië en de 'brievenboeken' van enkele Engelse handelshuizen, die als financier en transporteur een grote rol speelden in het handelsverkeer, beschrijft Van Enk het onzekere lot van de particuliere ondernemer, die het slachtoffer werd van de wispelturige opstelling van centrale en lokale overheden, die weer mede werden beïnvloed door de lokale inheemse autoriteiten. Aan haar interessante verhaal wordt afbreuk gedaan door het ontbreken van een algemeen kader en het zonder verband en uitleg opsommen van vele details. Zo wordt het te veel en onnodig een boekje voor specialisten.

In *Bloed aan de klomp* besteedt Vanvugt 70 hoofdstukjes aan zwarte bladzijden in de Nederlandse overzeese geschiedenis. De daden van VOC en Indisch gouvernement zijn goed voor 45, die in Afrika en Amerika voor 13 stukjes. Vanvugt stelt zich ten doel door de 'heroïsche geschiedschrijving' heen te prikken, en de 'overgeslagen en weggestopte schurkenstreken' aan de kaak te stellen. Het resultaat is een gruwelkabinet, een opsomming zonder systeem of maatstaf zonder acht te slaan op tijd en omstandigheden. Bovendien heeft Vanvugt zijn voorbeelden voor het overgrote deel verzameld uit algemeen toegankelijke boekwerken, waardoor van 'onthullingen' ook al geen sprake is. Vanvugts verontwaardiging levert geen goed boek op. Het onderwerp zelf zou overigens zeer wel een interessante studie kunnen opleveren. De Engels-Nederlandse discussie, over de 'Ambonse moord' (1623), met bijdragen van Stapel, Bassett en Coolhaas, is daarvan al een instructief voorbeeld.

De geschiedenis van de geneeskunde in het koloniale Indië is na de dekolonisatie pas sinds enkele jaren hernomen, waarbij het Nijmeegse Instituut voor de Geschiedenis der Geneeskunde onder leiding van Prof. D. de Moulin het initiatief nam. Het emeritaat van deze laatste was een passende gelegenheid een globale inventarisatie te maken van de huidige activiteiten op dit terrein. De tien gehouden voordrachten zijn gebundeld in Nederlands- en Engelstalige versie: *Nederlandse geneeskunde in de Indische archipel 1816-1942 / Dutch medicine in the Malay Archipelago 1816-1942*. Van de negen Nederlandse sprekers zijn er vier aan de Nijmeegse universiteit verbonden, de overigen komen van verschillende instituten. De Britse onderzoeker Worboys verschaft tot slot een aanzet tot een vergelijkende aanpak van de koloniale geneeskunde. De Indische bijdragen zijn op een overzicht van de malariabestrijding (J.P. Verhave) na ook voor niet-medisch ingewijden goed te volgen. Ze laten vaak goed zien hoe de medische historie raakvlakken vertoont met de sociale, economische en militaire historie van Indië. A. de Knecht-van Eekelen trekt in haar bijdrage over de tropische geneeskunde 1880-1925 een aantal algemene lijnen, die door G.M. van Heteren worden geïllustreerd aan de totstandkoming van 'tropische cursussen' in Amsterdam en Leiden. Van De Moulin is een kort artikel opgenomen over de Bataviase opleiding van inheemse artsen. G.T. Haneveld geeft een nogal rooskleurig overzicht van het medisch werk voor de contractarbeiders in Oost-Sumatra. A.P. den Hartog inventariseert de overheidszorg voor een verantwoorde volksvoeding vanaf 1900. P. Boomgaard laat zien hoe al in 1820 een ambtelijk apparaat werd opgezet om pokkenvaccinaties te verzorgen en de demografische invloed hiervan. A.H.M. Kerkhoff beschrijft het grote militaire overwicht in de medische zorg in de 19e eeuw, terwijl J.A. de Moor de rapportages van deze officieren van gezondheid gebruikt als nieuwe bron van kennis voor het verloop van de Nederlandse militaire expedities. Als geheel is het een geslaagde bundel, die toont hoe onontgonnen dit terrein van onderzoek is en welke zinvolle resultaten onderzoek kan opleveren.

In november 1989 werd de Stichting Herdenking KNIL opgericht, die zich de oprichting van een KNIL-monument ten doel stelde, dat op 26 juli 1990

- 40 jaar na de opheffing van het KNIL - in Arnhem werd onthuld. Een tweede doel werd in hetzelfde korte tijdsbestek verwezenlijkt: de publicatie van het *Gedenkschrift Koninklijk Nederlands-Indisch Leger 1830-1950*. In een fraaie, gebonden uitgave schrijven zes oud-KNIL-militairen in twintig korte hoofdstukken, met veel foto's versierd, over allerlei aspecten van het KNIL. De meeste bijdragen zijn van P. van Meel, redacteur van het lofwaardige blad 'Stabelan', en C.A. Heshusius, produktief auteur over het KNIL. Ook J.J. Nortier en O.G. Ward (over de militaire luchtvaart) leveren een aandeel. In vogelvlucht komen ontstaan, organisatie, werkwijze en acties aan de orde, alsook drie belangrijke commandanten. De nadruk valt op de turbulente periode 1940-1950, met de strijd tegen Japan en tegen het Indonesische nationalisme. De haast waarmee de uitgave tot stand moest komen is af te leiden uit het nogal fragmentarische resultaat en de zeer ongelijkmatige diepgang van de bijdragen, waarin slechts die van Nortier enige nieuwe informatie bevatten. Voor de rest is het overwegend een historie in vogelvlucht, vooral bestemd voor de KNIL-gemeenschap, waarin om die reden voor kritische bezinning op sociale omstandigheden en prestaties weinig plaats is ingeruimd.

In vier kloeke delen hebben P.C. Boer en O.G. Ward de geschiedenis van de oorlogsoperaties van de Militaire Luchtvaart (ML) van het KNIL van 1941 tot 1950 vastgelegd. In *De luchtstrijd om Indië*, Boers vervolg op *De luchtstrijd rond Borneo* (1987), beschrijft hij de inzet van het Indische luchtwapen tegen de Japanse aanvallen in de periode december 1941 tot de capitulatie in maart 1942: de acties boven Ambon, Malakka en Singapore, Sumatra en Bangka en tenslotte Java, waar de invasiemacht niet kon worden gekeerd. Ook de acties van de geallieerde bondgenoten worden behandeld. Boer verschaft een gedetailleerde reconstructie van de ML-operaties, met een volledige opsomming van plaatsen, tijden, personen en resultaten. Zijn boek, op basis van archivalia, ook ruimschoots uit Japan, en honderden interviews is een standaardwerk: indrukwekkend, maar ook onleesbaar. Het is een eindeloze opsomming van feiten, met vele vaktermen, waarin slechts een enkele maal, als uit een interview of verslag wordt geciteerd, de persoonlijke emoties doorklinken. Het is een euvel dat meer militaire geschiedschrijving aankleeft: in feiten en jargon verdwijnt de rol van de individuele militair, wiens besluiten en inzet - en dat gold zeker voor de door Boer beschreven historie - in belangrijke mate de uitkomst van de strijd bepalen. Boers boek bevat vele bijlagen en registers, die de operaties rangschikken en de tekst ontsluiten.

Na de capitulatie van het KNIL voor Japan in maart 1942 werd de strijd tegen de bezetter nog in enkele delen van de archipel voortgezet. Zeer weinig was in dat opzicht bekend van de acties van KNIL-militairen in Midden-Celebes, in de streek Mori met de hoofdplaats Kolonodale. In de literatuur werden hun activiteiten afgedaan in enkele regels. De journalist Michiel Hegener schreef in enkele krante-artikelen uitgebreider over deze vergeten episode. Zijn voortgezette onderzoek levert nu het omvangrijke *Guerrilla in Mori* op. Op basis van archivalia en vooral interviews, in Nederland en Indonesië, is Hegener er in geslaagd een minutieuze recon-

structie van het verloop van de gebeurtenissen te verschaffen. Na enige aarzeling besloten 125 militairen in april, toen Mori nog niet was bezet, de strijd voort te zetten. Zij leverden nadien slag tegen een Japanse overmacht, die zware verliezen leed, maar werden in augustus 1942 uitgeschakeld. Alle Nederlandse militairen werden terechtgesteld, op een na die zich nog drie jaar schuilhield; de meer dan honderd inheemse militairen kwamen er grotendeels met internering vanaf. Hegener heeft deze ten onrechte vergeten episode voorbeeldig beschreven, met vele foto's en kaartjes en een notenapparaat en register: de achtergronden, overwegingen en twijfels, de persoonlijkheden, de gevechten en de mislukte pogingen tot contact met Australië om steun te verkrijgen. Het tragische en fascinerende verhaal laat ook zien welke verrassende resultaten bijna vijftig jaar na dato nog te bereiken zijn met interviews en bezoeken aan het strijdtterrein.

Voor de Nederlanders die tijdens de Japanse bezetting in interneringskampen op Java waren bijeengebracht betekende de Japanse capitulatie op 15 augustus 1945 geen bevrijding. Er ontstond een gezagsvacuüm, omdat het Britse leger, dat door de geallieerden was aangewezen om Nederlands-Indië te bezetten, de mankracht ontbrak om snel deze taak op zich te nemen. Het Japanse leger dat in afwachting van de Britten de orde moest handhaven onttrok zich door 'zelfinternering' grotendeels hieraan. In die situatie kreeg de prille Republiek Indonesia de kans zich te vestigen, daarbij vaak tegen heug en meug gesteund of onder druk gezet door meestal jonge radicale nationalistes, verzameld onder de term 'pemoeda'. De in aantal armzalige geallieerde troepenmacht werd bij aankomst voor voldoende feiten gesteld. De controle van bestuur en vitale diensten lag in nationalistische handen. Bovendien bevonden nog tienduizenden geïnterneerden zich in door de Republiek beheerst gebied; een Republikeinse troefkaart in de contacten met de geallieerden. De Britten manoeuvreerden daarom uiterst behoedzaam, met als hoofddoel de veilige evacuatie van de geïnterneerden, van wie het grootste deel in erbarmelijke conditie verkeerde. Dit tot ongenoegen van het terugkerende Nederlandse bestuur, dat hard optreden tegen de Republiek en de pemoeda wenste. Deze eerste maanden na de Japanse overgave werden, na een windstille van enkele weken, gekenmerkt door gewelddadige radicale actie van de pemoeda tegen de nog achtergebleven Japanse eenheden en tegen de vertegenwoordigers en vermeende handlangers van het Nederlandse koloniale gezag, waarvan de terugkeer moest worden verhinderd. In deze bersiap-periode bleven de interneringskampen in stand, bewaakt door de voormalige Japanse bezetter, en later het Britse leger, tegen de agressie van Indonesische radicalen. Dit gold niet alleen voor de kampen in Java's binnenland, maar ook voor Batavia. Eén van de grootste kampen hier was Tjideng, waar in mei 1945 tienduizend vrouwen en kinderen waren verzameld. Ook dit kamp bleef nog lang na 15 augustus 1945 in gebruik; pas in februari 1946 werd het gesloten.

Win Rinzema, zelf oud-bewoonster van Tjideng, heeft met Tjideng als voorbeeld een overzicht willen geven van de gang van zaken in de Bataviase kampen, met de nadruk op de periode na de Japanse overgave. Op

basis van archiefmateriaal, literatuur en interviews, geeft zij een gedetailleerd overzicht van het functioneren van en de omstandigheden in Tjideng. Voor een goed begrip van de kampsituatie wordt daartoe ook uitvoerig ingegaan op het kampleven tijdens de Japanse bezetting, toen de Nederlandse kampleidsters in de erbarmelijke omstandigheden zich op bewonderenswaardige wijze inzetten voor hun kampgenoten.

De verdienste van Rinzema is dat zij deze kamphistorie combineert met een schets van de algemene politieke omstandigheden. Voor de Japanse periode geschiedt dat beknopt; voor de periode na de Japanse overgave veel uitgebreider. Zij laat zien hoe het lot van de Tjidengbewoners samenhangt met de ingewikkelde en onoverzichtelijke politieke situatie op Java. De Britse opperbevelhebber Mountbatten opereerde uitermate behoedzaam, tot grote ergernis van geïnterneerde en terugkerende Nederlanders, om een veilige evacuatie van de kampbewoners in Republikeins gebied te bewerkstelligen. De hiervoor verantwoordelijke humanitaire organisatie RAPWI (Rehabilitation of Allied Prisoners of War and Internees) raakte onvermijdelijk in politiek vaarwater terecht. De rol van de RAPWI in deze periode was ook veel groter dan tot nu toe aangenomen. De RAPWI overlegde op 9 oktober 1945 ook met Soekarno, als leider van de Republiek, en legde daarmee het eerste geallieerde contact met de Republiek, een de-facto erkenning van haar gezag. Rinzema's conclusie is dat Mountbatten in de gegeven omstandigheden een juiste koers heeft gevolgd, die duizenden geïnterneerden voor erger heeft behoed.

Rinzema heeft een belangwekkende studie gepubliceerd met veel nieuw materiaal, dat het beeld dat Rimmelink (in *Militaire Spectator*, 1978), Groen (*Mededelingen van de Sectie Militaire Geschiedenis Landmachtstaf*, 1985) en J.J.P. de Jong (*Diplomatie of strijd*, 1988) schetsen op onderdelen aanvult of verbetert. Jammer is dat een redactionele bewerking van deze oorspronkelijke scriptie achterwege is gebleven. Moeizaam taalgebruik, een onoverzichtelijke en onlogische indeling en talloze spel- en drukfouten ontsieren het boek.

In de Westjavaanse garnizoensplaats Tjimahi werden door de Japanse bezetter van Nederlands-Indië Nederlandse burgers uit geheel West-Java in diverse interneringskampen bijeengebracht. Toen in 1944 alle jongens ouder dan twaalf jaar – tot dan toe geïnterneerd bij hun moeders – werden overgebracht naar mannenkampen, werd in Tjimahi in juli 1944 een nieuw kamp gesticht. Hierin werden ruim duizend jongens van 12 tot 20 jaar en enkele honderden volwassenen opgesloten. Het grote aandeel jeugdigen in de kampbevolking rechtvaardigt de benaming 'jongenskamp', het enige in Indonesië dat deze naam kon voeren. In *Jongenskamp Baros 6, Tjimahi 1944-1945* is op verantwoorde wijze de – niet eerder beschreven – geschiedenis van het kamp vastgelegd. Op basis van dagboeken en herinneringen, ruimschoots geïllustreerd met eigentijdse tekeningen en fascimilés, worden ontstaan, inrichting en dagelijkse omstandigheden van het kamp beschreven. Die omstandigheden waren relatief goed en behoorden tot de beste op Java. Met deze beschrijving – bedoeld voor ex-kampgenoten – is nuttig werk verricht; in algemene zin voegt het boek overigens weinig toe aan de kennis van de bezettingstijd.

In maart 1990 vond op de Vrije Universiteit een symposium plaats over de verwerking van de Tweede Wereldoorlog in literatuur en kunst. De veertien voordrachten zijn gebundeld in *Overal sporen*. De verzameling is nogal heterogeen, en in de aanpak van de diverse auteurs bestaan grote verschillen; niettemin bevat de bundel veel lezenswaardigs. Daartoe behoort zeker Gerard Termorshuizens 'Altijd weer aan denken', waarin hij op basis van 43 in druk verschenen dagboeken en voor 1948 gepubliceerde boeken over het leven in de Japanse interneringskampen de meest kenmerkende reacties en gevoelens op de diepingrijpende internering identificeert. Hij laat hierbij de schrijvers en schrijfsters veelal zelf aan het woord. Zijn artikel, hoe beknopt ook, laat zien hoe vruchtbaar zo'n analyse kan zijn. Over dit onderwerp zou een veel uitgebreider studie op zijn plaats zijn.

Nieuwsgierigheid naar de omstandigheden in Bandoeng, waar zij tot 1946 haar eerste vijf levensjaren doorbracht, motiveerde Mary van Delden tot het schrijven van *Bersiap in Bandoeng*. Deze doctoraalscriptie, in eigen beheer uitgegeven, behandelt de uitbarsting van ongeregeerd geweld, die zich in de eerste maanden na de Japanse capitulatie en de Republikeinse onafhankelijkheidsproclamatie keerde tegen Europeanen en Indo-Europeanen en als hun handlangers verdachte groepen en personen. Van Delden richt zich hierbij primair op de lotgevallen van de Nederlanders, waarover, in tegenstelling tot de omstandigheden tijdens de Japanse bezetting, nauwelijks literatuur bestaat. Op basis van archiefmateriaal en interviews schetst zij een chronologisch verhaal van de gang van zaken van augustus 1945 tot maart 1946, toen na een Brits ultimatum het Republikeinse leger en de drijvende kracht achter de bersiap, de pemuda-strijdgroepen, de stad verlieten. Dit verslag beslaat slechts de helft van het boek, had uitgebreider mogen zijn en meer samenhang mogen vertonen. De andere helft bestaat uit een voor de scriptie verplicht theoretisch deel en een voorgeschiedenis, die sterk hadden kunnen worden bekort. Voor de Indonesische zijde van het conflict beschikte Van Delden, die blijkbaar geen Indonesischtaalgig materiaal kan lezen, over Smails voortreffelijke monografie (*Bandung in the early revolution*, 1963), die zij uitvoerig benut. De finesses van de ingewikkelde verhoudingen aan Indonesische zijde ontgaan haar echter, wat zich in het hoofddeel van het boek meermalen wrekt. Met name de verhouding strijdgroepen-officieel leger weet Van Delden niet tot klaarheid te brengen. Deze opmerkingen doen overigens niet af aan de waardering voor wat wel is vastgelegd. Voor andere steden en streken in Indonesië ontbreken studies over de bersiap grotendeels; een lacune die hopelijk door Van Delden nog eens wordt opgevuld.

Historici - en andere wetenschapsbeoefenaren - geïnteresseerd in de periode 1942-1950 zijn jarenlang gehandicapt door de slechte ontsluiting van de twee belangrijkste Nederlands-Indische archieven over deze periode - die van de Algemene Secretarie (AS) en van de Procureur-Generaal (PG). Vooral het AS-archief vormde voor de onderzoeker een kwelling. De tientallen meters materiaal waren voor een aanzienlijk deel volgens nietszeggende beschrijvingen geordend en veroordeelden tot eindeloos bladeren en eindigden niet zelden in moedeloze overgave. Het is dan ook

een gebeurtenis dat kort geleden een *Inventaris van het archief van de Algemene Secretarie* is verschenen. In vier delen en duizend bladzijden is het materiaal geordend. Van het strikte AS-archief (2291 inventarisnummers) zijn afgescheiden de 15 aangetroffen archieven van departementen, diensten, commissies en functionarissen (1376 inventarisnummers). De samenstellers De Graaff en Tempelaars bieden daarnaast nog een inventaris aan van het in Jakarta berustende openbaar archief van de AS (1746 nummers), alsmede een glasheldere inleiding over de ingewikkelde bestuurlijke organisatie van de Indische regering in de woelige periode 1945-1949. Het behoeft nauwelijks betoog dat de nodige bijlagen, een concordans en een index niet ontbreken. Wat betreft die index is de waarschuwing van de samenstellers op zijn plaats: hij is lang niet uitputtend en kan geen vervanging vormen voor een zorgvuldige lezing, geleid door de inhoudsopgave, van de omschrijvingen van de inventarisnummers. Met deze publikatie leggen De Graaff en Tempelaars veel eer in en verplichten vele onderzoekers aan zich. De samenstelling van een inventaris van het PG-archief, die naar verwachting begin 1992 zal verschijnen, is na dit karwei voor hen bijna een sinecure.

Eind 1989 organiseerde de Stichting Maatschappij en Krijgsmacht een congres over *De Politionele Acties*, waarbij de maatschappelijke afwikkeling en de verwerking van het Indonesisch-Nederlandse conflict door de overlevende militairen centraal stonden. De na-geschiedenis van militaire conflicten is een verwaarloosd studieonderwerp, en een als roemloos ervaren einde versterkt nog de tendens naar het vergeetboek. De negen gebundelde bijdragen aan het congres tonen hoe interessant de na-geschiedenis is. Het feit dat de schrijvers zich vrijwel geheel moeten baseren op archivalia bewijst de verwaarlozing. Alleen W. Manuhutu's stuk over de Molukse KNIL-militairen kan zich op een ruime hoeveelheid secundaire literatuur baseren. G. Teitler schetst als inleiding de situatie in Indonesië, waar na de Tweede Politionele Actie geleidelijk alle plannen over een blijvende rol voor KNIL en Marine in de nieuwe federale staat verdampen. A. den Hoed schetst dat proces voor het KNIL, dat eindigde in de ontbinding per juli 1950. De gerechtvaardigde frustraties kwamen deels naar boven in Westerlings coup in Bandoeng op 23 januari 1950, door J.A. de Moor nuchter in de juiste, bescheiden proporties geplaatst, waarbij slechts verbaast dat hij verzuimt zijn kritisch licht te laten schijnen over Westerlings eigen verslaggeving hiervan. D.C.L. Schoonoord geeft de lotgevallen weer van de Nederlandse Militaire Missie in Indonesië, waarbij enkele duizenden leger- en marinemensen tot 1954 opleiding en advies verschaffen, in meestal goede harmonie met de voormalige tegenstander; een volstrekt vergeten historie. J. Hoffenaar geeft een overzicht van de repatriërings- en demobilisatieperikelen van de Nederlandse troepen, J.W.M. Schulten van de strijd om erkenning tot op heden van het afgeschreven leger en J.W. van Neden schetst een algemeen beeld van de mogelijke nadelige psychische gevolgen van oorlogsdeelname, dat hij tenslotte toespitst op de Indische militairen. Aan J.A.A. van Doorn is het wel toevertrouwd de bundel te besluiten en de fasen in de verwerking van het einde van Indië door de oudstrijders en de Nederlandse burgerrepatri-

anten te analyseren. De conclusie: een lofwaardige bundel, van hoog niveau, met veel nieuw materiaal.

Drie gepensioneerde marine-officieren, met ervaring in Nieuw-Guinea, beschrijven in de tweedelige, grootformaat uitgave *Patrouilleren voor de Papoea's* de activiteiten van de Koninklijke Marine op het onherbergzame eiland dat in 1949 plotseling het armzalige restant bleek te zijn van het Nederlandse koloniale rijk in Azië. Uit vrijwel niets moest een militaire infrastructuur worden opgebouwd. De 300 man marine van 1950 waren in 1962 gegroeid tot 4600 man, verdeeld over de vloot, de Marine Luchtvaart Dienst, de mariniers en de zeer efficiënte Marine Inlichtingen Dienst. Nog eens zoveel land- en luchtmachttroepen waren ingezet om de Indonesische dreiging af te weren. Vlak voor de geplande grootscheepse Indonesische invasie op het militaire centrum Biak werd een akkoord bereikt, waarbij Nederland Nieuw-Guinea overdroeg. De marine was van 1950 tot 1962 de hoofdverantwoordelijke voor de eilanddefensie, vele jaren zelfs het enige krijgsmachtonderdeel ter plekke.

In de bekende traditie van militaire geschiedschrijving behandelen de auteurs de activiteiten van de marine, waarbij veel aandacht voor technische en organisatorische details. Deze hoofdstukken voor ingewijden gaan samen met hoofdstukken over het politieke en militaire beleid zoals het in Den Haag in langdurige discussies tot stand kwam, met een overzicht van de militaire ontwikkelingen aan Indonesische zijde, op basis van Indonesisch materiaal. De infiltraties overzee en door de lucht, in de eerste jaren en in de periode 1960-1962, alsook de 'Zeeslag bij Vlakke Hoek' (januari 1962), worden uitvoerig beschreven en geanalyseerd. Van de 1700 infiltranten werd in door het terrein zware operaties, met hulp van de lokale bevolking en inzet van het pas opgerichte Papoea Vrijwilligers Korps, bijna de helft gedood of gevangen genomen. Naast archiefmateriaal, waaronder niet eerder gebruikt materiaal van Defensiezijde uit de laatste periode van het conflict met Indonesië, en gedrukte stukken, ook van Indonesische militaire zijde, zijn in het verhaal de persoonlijke herinneringen van betrokkenen benut. Zo is een voortreffelijk werkstuk ontstaan, dat tevens een groter publiek dan alleen militaire historici zal aanspreken, hetgeen al gebleken is door de zeer spoedige herdruk van deel I van het boek.

In juni 1989 organiseerde het Leidse Centrum voor Onderzoek van Maatschappelijke Tegenstellingen de eerste van vijf jaarlijkse Studiedagen Indische Nederlanders. Vier van de toen gehouden lezingen zijn, uitgewerkt en herzien, opgenomen in de bundel *Indische Nederlanders in de ogen van de wetenschap*. Zij worden voorafgegaan door een inleiding van Wim Willems. Hij wijst hierin op de opgebloeide belangstelling voor de tot nu toe nauwelijks bestudeerde historie van de Indo-Europeanen in het koloniale Indië en, na repatriëring, in Nederland. Daar werden zij lang, en naar nu uitkomt ten onrechte, als modelvoorbeeld van geslaagde integratie van een minderheidsgroep opgevoerd. Willems inventariseert tevens de bestaande literatuur. R. de Bruin en J.A.A. van Doorn schrijven over hun rol in de koloniale geschiedenis, en doen suggesties voor nader onderzoek.

Zij dupliceren elkaar voor een deel; Van Doorn in een pregnant betoog; De Bruin in een algemeen, niet altijd evenwichtig gepresenteerd historisch overzicht. Paul W. Van der Veur, de nestor van de wetenschappelijke onderzoekers op dit gebied, raakt aan de sociologische kenmerken van de groep. Hij deelt tevens mee dat zijn uiterst belangwekkende dissertatie uit 1955 (!), *Introduction to a socio-political study of the Eurasians of Indonesia*, in herziene versie zal verschijnen; een verheugend bericht.

Verreweg het langste stuk (50 blz.) is van G.L. Cleintuar. Gelet op diens eerdere publikaties verbaast het niet dat dit essay een filosofisch, abstract vertoog is waarin hij poogt het begrip Indische identiteit in te vullen. Het kernprobleem hierbij vormt naar zijn oordeel de dubbele vervreemding waaraan de Indische Nederlander is onderworpen: allereerst de verwestering, en vervolgens de vervreemding in de westerse cultuur zelf, die hij uitgebreid uiteenzet en analyseert. Cleintuars definitie van Indische identiteit is voorzichtig en vaag: 'het meer of minder duidelijke gevoel anders te zijn dan Indonesiërs en toch ook weer anders dan zogenaamde autochtone Nederlanders, zonder in staat te zijn de oorsprong en aard van het verschil preciezer aan te duiden dan dat die te maken hebben met de aanwezigheid en handelingen van Nederlanders (Europeanen) in de Indonesische archipel tussen ruwweg de jaren 1600 en 1950'. Die identiteit is dynamisch, en toont zich in de keuze van waarden en de wijze waarop hieraan gestalte wordt gegeven. De identiteit houdt vooral een opdracht in voor de Indische Nederlander om correcties in positieve zin aan te brengen op het gangbare westerse denken en de westerse manier van leven. Kritiek op Cleintuar lijkt hier zeer wel mogelijk. Omschrijft hij met dit hooggestemde idealisme de Indische identiteit niet zodanig ruim dat moeiteeloos hiervoor de 'zuivere' christelijke of humanistische idealen kunnen worden gesubstitueerd? En wordt zijn invulling ook niet slechts een opdracht voor een kleine voorhoede? Hoe dan ook, Cleintuars uiterst persoonlijke bijdrage prikkelt tot nadenken en discussie.

Aldus is een heterogene bundel ontstaan, die voornamelijk, en nuttig, inventariseert en geschikte onderwerpen voor onderzoek aanwijst, met één stuk geheel buiten dit bestek. Voor de vele geïnteresseerden in het onderwerp is de bundel een welkome verschijning.

In 1990 verschenen niet minder dan twee biografische publikaties over E. du Perron. Kees Snoek behandelde zijn Indische jaren (wordt elders besproken) en Dik van der Meulen schreef *E. du Perron; Een korte biografie*. De laatste titel is een lofwaardig, helder overzicht van het schrijverschap en het politiek denken van de veelzijdige en invloedrijke publicist. Van der Meulen verschaft niet alleen een zorgvuldig chronologisch feitelijk relaas, maar ordent en interpreteert ook, zodat een afgerond beeld en een uiterst nuttig naslagwerk tot stand komt. Zoals het betaamt zijn een bibliografie van en over Du Perron en een register opgenomen. Het behelpen met 's-Gravezandes biografie (1942, laatstelijk herdrukt in 1981) en Deprez' omstreden overzicht (1960) is hiermee voorbij.

De koloniale architectuur in Nederlands-Indië is tot voor enkele jaren een onderwerp geweest waaraan geen aandacht werd besteed. Slechts sinds

kort is ontdekt dat deze het bestuderen waard is, niet alleen omdat de resultaten ervan nog altijd beeldbepalend zijn in Indonesische steden, maar ook omdat zij in hun diverse varianten laten zien hoe Nederlandse uitgangspunten werden gevarieerd in een tropische omgeving en gemengd met inheemse architectonische waarden. Deze belangstelling, zowel in Nederland als Indonesië, en in diverse disciplines, kreeg in 1986 vorm in de werkgroep Architectuur en Stedebouw in Indonesië (ARSI). In velerlei activiteit ontplooiëde ARSI zich; in eerste instantie vooral in inventarisatie en studie. In september 1988 ontmoetten Nederlandse en Indonesische geïnteresseerden elkaar op een congres in Jakarta. Bij die gelegenheid liet de Rijksdienst voor de Monumentenzorg Akihary's *Architectuur & stedebouw in Indonesië 1870/1970* verschijnen; het eerste algemene overzicht over de koloniale architectuur. Zijn studie verscheen vrijwel onopgemerkt en was vrijwel meteen geheel verspreid. Gelukkig is zijn boek, uitermate nuttig als beknopt overzicht en naslagwerk, herdrukt in een geheel herziene en uitgebreide versie. Het boek bestaat uit twee delen. In 80 bladzijden met 65 foto's geeft Akihary een feitelijke, chronologische opsomming van stijlen, scholen, namen en opdrachtgevers. Het laatste deel van het boek verzamelt over meer dan honderd Indische architecten biografische gegevens, een lijst van bouwwerken, en een bibliografie van door en over hen geschreven publikaties. De ARSI-leden Passchier en Ruimschotel legden de basis voor deze hoog te waarderen biografische gegevens. Het wachten is nu op een standaardwerk over de Indische architectuur. Het lijkt er op dat los van de ARSI de Amerikaanse Helen Jessup dit heeft samengesteld. Haar dissertatie *Netherlands architecture in Indonesia, 1900-1942* zal op afzienbare termijn verschijnen.

Anita van Velzen deed in 1985-1986 een aantal maanden onderzoek in de Bandoengse wijk Ciroyom onder zelfstandig kleinschalig actieve vrouwen, die thuis voedsel bereidden dat op nabije markten werd verkocht. In *Onzichtbaar, maar aanwezig* doet zij hiervan verslag, waarbij het grote belang van deze activiteit overtuigend wordt aangetoond; de sector is qua aantal omvangrijk en het financieel belang voor de betrokkenen uitermate groot. De auteur bespreekt in dit verband het begrip informele sector, waaraan naar haar oordeel vele bezwaren kleven, hetgeen niet uitsluit dat zij haar conclusie uitvoerig aan dit begrip toetst. De verdienste van het boekje is dat het helder de aard van het werk uiteenzet, de kenmerken en motieven van de erin betrokken vrouwen en de factoren die een succesvolle onderneming bepalen. Het perspectief van de sector is somber. Van Velzen wijst voorzichtig op enkele maatregelen die de positie van deze vrouwen kunnen verbeteren, waarbij ook een rol voor het door haar ook besproken wijdverbreide fenomeen van de *arisan*, spaargezelschappen, is weggelegd. Mede dankzij een weldadig relativeringsvermogen heeft Van Velzen een nuttig boekje geschreven over een verwaarloosde, maar belangrijke sector; een studie die uitbreiding en verdieping verdient.

In de Korte Signaleringen in *BKI* 146-2/3 is in de bespreking van H.J. Koerts, *Eens vrienden, altijd vrienden*, vermeld dat de auteur is overleden. De informatie waarop deze mededeling was gebaseerd blijkt onjuist te

zijn. De heer Koerts bied ik mijn verontschuldigen aan, waarbij ik mij een klein beetje minder bezwaard mag voelen door zijn opmerking in een brief aan mij dat zo'n foutieve mededeling in Indië de voorspelling inhield van een lang leven.